

Dilrabo XAKIMOVA,
Renessans ta'lim universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:hakimova1971@list.ru

Renessans ta'lim universiteti f.f.d., professori M.Turdibekov taqrizi asosida

KONCHILIK LEKSIKASI VA KONCHILIK TERMINLARI MASALASI

Annotatsiya

«Maqolada kam tadqiq etilgan konchilik leksikasi va konchilik terminlari tilshunoslikning terminologiya bo'limida o'rganilishi aytilgan. Umuman terminlarning o'rganilishida ikkita o'zaro bog'liq taraqqiyot zanjiri borligi ta'kidlangan. Konchilik geologiya fanining maxsus o'rganish ob'ekti ekanligiga asoslanib, bu sohada ilmiy kuzatishlar olib borgan olimlarning tadqiqotlariga ilmiy axborot sifatida to'xtalib, ularni tizimli holatda tahlilga tortgan. Muallif boshqa terminlardan, xususan, geologiyaning boshqa terminlaridan o'zbek tilidagi konchilik leksikasi va konchilik terminlarini farqlash lozimligini asoslagan.

Kalit so'zlar: kon, konchilik, minerallar, minerallarning qazib olinishi, minerallarning qazib olinish jarayonlari, konchilik leksikasi, konchilik terminlari, konchilik terminlariga e'tibor, o'zbek tilidagi konchilik leksikasi hamda konchilik terminlarining tadqiqi masalasi.

ГОРНАЯ СЛОВАРЬ И ПРОБЛЕМА ГОРНЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В статье исследуются, что горная лексика (дискурсы) и термины горного дела являются малоизученными терминами и они изучаются в терминологическом разделе лингвистики. В целом изучение терминов подчеркивает существование двух взаимосвязанных тенденций развития. Исходя из того факта, что геологическая наука является предметом специального изучения, геологическая наука была описана как научная информация для изучения ученых в этой области и систематически анализировала их. Автор утверждает, что горная лексика четко различается от других терминов и в частности, от геологических терминов.

Ключевые слова: месторождение, горный, минералы, процесс добычи полезных ископаемых, горная лексика, общая добыча полезных ископаемых, лексика горнодобывающей промышленности, термины добычи, внимание к терминологии добычи полезных ископаемых, вопросы исследования горных терминов, а также горной лексики в узбекском языке.

MINING VOCABULARY AND THE PROBLEM OF MINING TERMS

Annotation

"The article explores mountain vocabulary (discourses) and mining terms in the terminology section of linguistics. In general, the study of terms emphasizes the existence of two interrelated development trends. Based on the fact that geological science is the subject of special study, geological science has been described as scientific information for the study of scientists in this field and systematically analyzed them. The author argues that from other terms, in other words, geological terms, it is necessary to distinguish between mining vocabulary and mining conditions in the Uzbek language.

Key words: deposit, mining, minerals, mining process, mining vocabulary, general mining, vocabulary of the mining industry, mining terms, attention to the terminology of mining, issues of studying mining terms, as well as mining vocabulary in the Uzbek language.

Kirish. Har bir sohaning alohida terminlari va tushunchalari bo'lgani singari konchilik sohasining ham maxsus terminlari mavjud. Shu bilan birga ularni ifodalaydigan leksik birliklar ham bor. Ularni leksikologiya hamda terminologiyada o'rganish maqsadga muvofiqdir. Biroq terminologiya tilshunoslikning katta hamda bahsli sohalardan biri bo'lgani kabi konchilik leksikasi hamda konchilik terminlarini farqlash tamoyil, omil va usullariga e'tibor berilmagan. Terminologiyada mavjud fanlarga oid terminlar ilmiy-nazariy va ilmiy amaliy asoslarda o'rganiladi va o'rgatiladi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, konchilik terminlari ham terminologiyaning o'rganish va tadqiq etish ob'ektlaridan biri sanalgani singari konchilik leksikasining tadqiqi masalasi ham bahslidir. Shu o'rinda terminlarni o'rganishda ikkita o'zaro bog'liq taraqqiyoti zanjiri bor:

1. Ular hayotda zarur bo'lgani va ishlab chiqarishda uchragani uchun o'rganiladi.

2. Ular ilm-fan va sanoat rivoji uchun maxsus ravishda ilmiy hamda amaliy jihatlardan tadqiq etiladi.

Bu ikki holat konchilik leksikasi va konchilik terminlari tizimiga ham xos ichki taraqqiyot jarayonlardir.

Muhokama va natijalar. Konchilik terminlari til umumterminologiyasining bir qismi sifatida alohida xususiyatlarga ega. Shu tufayli ham u geologiya ilm-fanning bir bo'lami sifatida bundan 2000 yil ilgari vujudga kelgan [1]. Lekin yer, geologiyaga oid hodisalar, konchilik, konchilik bilan bog'liq foydali qazilmalar haqidagi tajribaga asoslangan ma'lumotlar kishilik jamiyatining boshlangich davri ibtidoiy jamoa tuzumidan boshlanadi. Tajribaga, aniq ma'lumotga asoslangan ilk (birinchi) geologiyaga, aniqrog'i, konchilikka oid leksika va terminlar uzoq o'tmishdagi kishilar ongida ularning tabiiy boyliklarga bo'lgan ehtiyojidan va ularni ishlatish jarayonida shakllanadi. Uzoq o'tmishdagi odamlar tog' jinslari va minerallardan avvalo tosh asrida sodda qurollar, buyumlar yasab foydalanishgan. Keyinroq bronza va temir asrlarida kishilar mis, qalayi, qo'rg'oshin, oltin, kumush va temir rudalarini jamiyat taraqqiyotining talablariga muvofiq ishlatish boshlashgani singari ular vositasida konchilik

leksikasi hamda konchilik terminlarini ham yaratishni boshlashgan.

Qadimdan kishilarning ongini turli yer osti konlaridagi boyliklar bilan birgalikda geologiyaga oid jarayonlar, masalan, daxshatli zilzila va vulqon otilishi jarayonlari o'ziga jalb etib kelgan. Bular haqida qadimiy odamlarning hikoya va ba'zi rivoyatlarida uchraydiki[2], ularda ham kon bilan u yoki bu leksikaga va terminga duch kelish mumkin. Bunda ham konchilik leksikasi va konchilik terminlari shakllanishi, taraqqiyotiga tegishli doimiy amal qiladigan metodologiya va metodika amal qilinganligini kuzatish mumkin[3]. Til bormi, demak, kishilar o'z tillariga mos holda voqea- hodisalarni tildagi nomlanish jarayonida konchilik leksikasini ham, konchilik terminlarini ham nomlashganligi tabiiy holdir[4]. Albatta, ular leksik qatlamlar tizimida joy olishlari shart[5].

Turli geologiyaga oid hodisalarning sabablari, Yerning paydo bo'lishi va tuzilishi, uning yuzasini o'zgarishi haqida milodimizdan avvalgi VII—IV asrlarda Gretsiyaning Fales, Geraklit, Empedokl, Aristotel, Teofrast, Pliniy kabi olimlari o'zlarining ilmiy tushunchalarini ilmiy taxminlar tariqasida bayon etishgan. Mana shu taxminlar asosida XVIII asrda geologiyaga oid jarayonlarning sabablarini turlicha tushuntiruvchi ilmiy nazariy kontseptsiyalar bo'lgan neptunizm va plutonizm oqimlari shakllangan. Neptunistlar ta'limotiga ko'ra yer va undagi organizmlar suv ta'sirida paydo bo'lgan. Plutonistlar esa hamma mavjudotlar va yer olovdan vujudga kelgan degan fikrni ilgari surishgan. Aristotel yer yuzasining o'zgarishi to'g'risida o'zining "Meteorologiya" asarida shunday deb yozadi: "Erning biron qismi doim quruqlik yoki dengiz bo'lib qolmaydi. Dengiz o'rnida quruqlik, quruqlik o'rnida dengiz paydo bo'lib turadi". Bu bilan yerning, yer yuzasining o'ziga xos taraqqiyotini ham ko'rsatishga intilgan.

Grek olimi Strabon materik(lar)ning ba'zi joylarida uchragan va kadimgi dengiz sharoitida yashagan hozirgi vaqtda esa tosh-qotgan xayvon chiganoqlariga asoslanib, yer yuzasi doimo harakatlanib turadi degan xulosaga kelgan. U yer po'stining vertikal harakatlanishi vulqon ta'siridan bo'ladi, deb tushungan.

O'rta Osiyoda X-XI asrlarda yashab ijod qilgan mashhur olimlar Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, XIII asrda yashagan ozarbayjon matematigi va astronomi Muhammad Nasriddin kabi boshqa olimlar o'z davridagi geologiyaning, aniqrog'i konchilik leksikasi va konchilik terminologiyasining yuksak darajada ravnaq topshiga katta hissa qo'shishgan[6].

Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) Yevropada Avitsenna nomi bilan mashhur qomuschi, mutafakkir olim 1021-1023 yillarda o'zining qalbni davolash qomusi ("Kitob ashshifo") ni yozgan. Shu kitobning tabiat bo'limining ikkinchi bobi "Geologiya va mineralogiya" masalalariga oid risolasi mavjud. Ibn Sino o'zining "Geologiya va mineralogiya" risolasida asrlar davomida kishilar bilishga oshiqqan - zilzila sabablari, tog'lar, tog' jinslari, oltin, kumush singari bir qancha minerallarning hosil bo'lishi, yer yuzasining shaklini o'zgartiruvchi sabablar va minerallarni to'rtta sinfga bo'lingan shajarasini kuzatish va tajriba ma'lumotlariga asoslanib bayon etgan[7].

Abu Rayhon Beruniy Muhammad ibn Axmat (973-1048 yillar) XI - asrning qirqinchi yillari o'rtalarida javohirlar haqida ma'lumotlar to'plami - (arabchada - Kitob al-Jamoxir fi ma'rifat al Javobxir) nomli asarini yozgan. Bu asarda olim konlarimizda hozir ham ko'plab topilayotgan oltin, kumush, javohir kabi har bir mineralning fizik xossalari, tarkibi va solishtirma og'irligini aniqlash usullari hamda minerallarni sinash, aniqlash, ishlatish va mineral konlarining xususiyatlari haqida fikr yuritgan. Ularni qimmatbaho javohirlar va metallarga bo'lib, har bir mineral haqida o'z davri nuqtai nazaridan aniq va puxta ilmiy asoslangan ma'lumotlar bergan.

Beruniyning "Mineralogiya" asari Ovrupa mamlakatlarida bir necha marta turli tillarga tarjima qilingan va bir necha asr davomida soha bo'yicha o'ta zarur va muhim qo'llanmalardan biri vazifasini o'tagan. Chunki unda kon va konchilik bilan bog'liq tushuncha va terminlar atroflicha tushuntirilgan.

Bu olimning "Mineralogiya" dan tashqari qator asarlarida geologiya hamda konchilikka oid bir qator bahsli masalalar bayon etilgan[8]. Ularda Beruniy yer, geologiya va konchilik, konchilikdagi noyob metallar qazilishlarning xususiyatlari hamda metodlari sohasiga oid jarayonlar haqidagi eng muhim ilmiy g'oyalarni hayotiy misollar vositasida birinchilar qatorida bayon etgan.

Muhammad Nasriddin (1201 - 1274 yillar), Ovrupada Tusi nomi bilan mashhur, astronomiya, matematika sohasidagi Ozarbayjon olimi "Javohirnoma" nomli risola yozganki[9], unda minerallar haqida mukammal ma'lumotlar uchraydi.. Olim bu asarda feruza, zumrad, la'l, agat, yashma va boshqa minerallarning fizik va kimyoviy xossalari, ularni aniqlash usullarini batafsil bayon etganligi geologiya, aniqrog'i, uning bir bo'lagini tashkil etgan konchilik terminlari sohasi uchun katta yutuq bo'lgan.

Xullas, o'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda geologiyaning ayrim sohalari, aniqrog'i, konda topiladigan minerallar haqida ko'p ma'lumotlar berilgan. Biroq konning ichidagi konchilik terminlari va ularning amalda qo'llanishi masalasiga yuqorida aytib o'tilgan olimlarning tadqiqotlarida jiddiy tarzda e'tibor berilmagan. Bulardan ko'rinib turibdiki, konchilik terminlariga qiziqish qadimdan bo'lgan, ammo tizimlilik asosida ular maxsus tadqiq etilmagan.

Konlar va konlarda qazib olinadigan metallarning qazib olinishiga oid jarayonlarga tegishli terminlariga e'tibor XVIII asrdan kuchaygan bo'lsa-da, XX asrda konchilik terminlari rus va Yevropa olimlari tomonidan ilmiy tadqiqatga tortilgan. XX asrdan o'zbek tilidagi konchilik terminlari ham o'rganila boshlangan, chunki mamlakatimiz hududida bir qancha konlarda minerallarni qazib olish ishlari kuchaygan. Biroq o'zbek tilidagi konchilik terminlari tadqiqi masalasi haligacha bahsli va ilmiy nazariy jihatdan mukammal o'rganilmagan holatdadir. To'g'ri, bu sohada ba'zi bir ilmiy kuzatishlar natijasida maqola va ilmiy maqola shaklidagi ba'zi ilmiy ishlar e'lon qilingan. Ammo o'zbek konchilik leksikasi va konchilik terminlari bo'yicha maxsus monografik tadqiqotning amalga oshirilishi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Konchilik terminlar ham terminologiyaga, ham onomastikaga tegishli oraliq terminlar sanaladi. Biroq "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati"da konchilikka oid faqatbittagina termin izohlangan, xolos: "Kon nomi - foydali qazilmalarni qazib olish uchun qirilgan yer osti inshootining atqali oti"[10]. Biz mo'ljallayotgan "O'zbek va fransuz tillarida konchilik terminlari va ularning leksikografik talqini" nomli monografik ishda o'zbek tilidagi konchilik terminlari boshqa tillardagi konchilik terminlari bilan o'zaro qiyoslanib o'rganiladi.

O'zbekistonda geologiya fani ancha rivojlangan bo'lsa-da, konchilik leksikasi hamda terminlarining tadqiqi masalasi bugungi kungacha atroflicha o'rganilmagan. Buning uchun ularga filololgik nuqtayi nazaridan ham tadqiqotlar olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Bu maqoladan kutilgan yana bir maqsad - o'zimizning olib borayotgan tadqiqotimiz to'g'risida hamkasblarga hisobot bergan holda boshqa mamlakatlarda bu mavzuda tadqiqotlar olib borgan hamda olib borayotgan xorijiy hamkasb olimlar bilan ijodiy hamkorlik qilishdir.

Demak, konchilik leksikasi hamda konchilik terminlari tizimiga e'tibor va qiziqish qadimdan bo'lgan, ammo ular tizimlilik asosida maxsus tadqiq etilmaganki, ularni tizimlash va tizimlilik asosida tahlilga tortish dolzarb muammolardan biri sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек терминологияси: бугунги ҳолати ва истиқболи. Илмий-назарий анжуман материаллари. Тошкент, 2017. – Б.3-214.
2. Эназаров Т., Хусанова М., Есенмуратов А. Ўзбек номшунослиги. Тошкент, Наврўз, 2015. – Б.38-46.
3. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. Самарқанд, СамДУ нашри, 2011. – Б.22-26. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. Самарқанд, СамДУ нашри, 2012. – Б.22-26.
4. Шермухамедова Н.А. Илмий тадқиқот методологияси. Тошкент, Фан ва технологиялар, 2014. – Б.253-326.
5. Языковая номинация. Москва, Наука, 1977. – С.7-206.
6. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қапгламлари. Т., Фан, 1985. – Б. 6-21, 116-125.
7. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. Наманган, 2006. Б.41.
8. Dilrabo Yuldashovna Khakimova, Composition of the mining vocabulary, sources of origin and functional classification. International Scientific Journal. ISJ